Вступ до ПОСЛАННЯ АПОСТОЛА ПАВЛА ДО ЄВРЕЇВ

Авторство цієї книги залишається спірним питанням. Але Послання безсумнівно адресоване християнам-євреям, які потерпали від гонінь і спокуси відмовитися від християнства та повернутися до юдаїзму. Автор насичує свій твір відсилками на Старий Заповіт (53 рази), а також наводить 29 прямих цитат із Септуагінти[1].

Зміст

1:1 – 2:18	Христос вищій за ангелів
3:1 – 4:13	Христос вищій за Мойсея
4:14 – 10:18	Христос вищій за священство Мойсея
10:19 – 11:40	Заклик до віри
12:1 – 13:19	Заклик до вірного християнського життя посеред ворожого оточення
13:20–25	Заключні зауваження

Головна тема

Оскільки християни-євреї зіткнулися із залякуванням і спокусою повернутися до юдаїзму, Послання до євреїв є сильним захистом вищості та верховенства Христа та християнства. Юдаїзм був тимчасовим і лише тінню. Християнство є постійним і «тілом». Христос і християнство «кращі» (12 разів), «небесні» (6 разів) і «досконалі» (11 разів). Юдаїзм став старим і зотлів (8:13). Незрівнянний Христос залишається. Він абсолютно спроможний задовольнити всі наші потреби. У той час як Послання до колосян демонструє вищість Христа над язичницькою філософією, Послання до євреїв показує вищість Христа над юдаїзмом.

Спеціальний розділ

ВІЧНИЙ ХРИСТОС 13

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 15

ПОСЛАННЯ АПОСТОЛА ПАВЛА ДО ЄВРЕЇВ

[1:2] Безпомилкова відсилка на божественність Христа – лише Бог може створити всесвіт. Інші вірші, які також характеризують Христа як Творця: Івана 1:3, 10; Ефесян 3:9; Колосян 1:16–17 і Євреїв 1:10; 2:10.

1:3 aNU-текст опускає *Собою.*
bNU-текст опускає *наших.*

[1:3] Ці додаткові ствердження божественності Христа не можуть стосуватися звичайних людей. Про Його всемогутність свідчать не лише Його дії як Творця, але й Його здатність продовжувати підтримувати весь створений світ лише Своїм словом (див. Колосян 1:17). Він має владу, рівну з Отцем (Євреїв 8:1; 10:12; 12:2; Марка 16:19; Луки 22:69; Дії 2:25, 33–34; 5:31; Римлян 8: 34; Ефесян 1:20; 1 Петра 3:22).

[1:5] Статус Ісуса як Сина є ще одним доказом Його божественності.

1:5 aПсалом 2:7
b2 Самуїла 7:14
1:6 aВторозаконня 32:43 (Септуагінта, сувої Мертвого моря); Псалом 96:7

[1:6] Той факт, що Ісусові слід поклонятися (на відміну від ангелів), є ще одним доказом Його божественної природи.

1:7 aПсалом 103:4

[1:8–9] Автор наводить цитату з Псалма 44:7, 8 на підтвердження свого аргументу про вищість Ісуса Христа і використовує стосовно Нього термін «Бог».

1:9 aПсалом 44:7, 8

[1:10] Автор застосовує слова Псалма 101:26 до Ісуса як до Творця неба і землі, як описано в Буття 1.

[1:11–12] Чітке вираження Другого закону термодинаміки до часу його відкриття – приклад наукового передбачення, яке доводить натхненність Біблії. Прочитайте також Псалом 101:26–27; Ісаї 51:6. Більше про науку та Біблію дивіться в Спеціальному розділі на стор. 12 коментарів до Книги Левіт.

1:12 aПсалом 101:26–28

[1:12] Фрази «Той Самий» і «рокам Твоїм не буде кінця» є підтвердженням вічності Ісуса. Дивіться також 13:8.

1:13 aПсалом 109:1

[1:13] У Новому Заповіті слова Псалма 109:1 цитуються кілька разів, вказуючи на божественну царську владу Ісуса, рівну з Богом Отцем (Матвія 22:44; Марка 12:36; Луки 20:42; Дії 2:34).

[2:3–4] Чітке проголошення мети чудес у Біблії: підтвердити автентичність усної проповіді Слова Божого промовцем до того часу, як стане доступним повне одкровення Слова Божого. Більше про чудеса дивіться в Спеціальному розділі на стор. 15 коментарів до 1 Коринтян.

2:7 aNU-текст і M-текст опускають другу частину вірша 7.
2:8 aПсалом 8:5–7

[2:10] Ще одне підтвердження божественності Христа як Творця (див. 1:2).

2:12 aПсалом 21:23

[2:12] Новий Заповіт послідовно представляє церковну музику як вокальну (див. Ефесян 5:19; Колосян 3:16). Автор Послання підтверджує цей факт своєю цитатою з Псалма 21:23. Слово «величатиму» («хвалитиму» в НПУ) походить від грецького слова *хімнео*, що означає співати гімни (хвали).

2:13 a2 Самуїла 22:3; Ісаї 8:17
bІсаї 8:18

[3:4] Згідно з законом науки, відомим як закон причинності або закон причини та наслідку, кожен матеріальний наслідок повинен мати адекватну попередню або одночасну причину. Всесвіт – це матеріальний наслідок, який вимагає адекватної Причини свого існування, яку атеїзм не може надати. Правда в тому, що Бог існує. Часто атеїсти або скептики, намагаючись відвернути увагу від істини цього закону та обійти його, не відповідаючи на нього, заявляють: «Але якщо все повинно було мати свій початок, чому те саме не стосується Бога? Існуванню Бога також потрібна причина! Хто «спричинив» Бога?»

По-перше, слід зауважити, що це твердження ґрунтується на неправильному розумінні того, що стверджує закон причини та наслідку щодо існування всесвіту. А закон стверджує, що кожен **матеріальний** наслідок повинен мати адекватну попередню або одночасну причину. Закони науки визначаються через спостереження за природними, а не за надприродними явищами, і не поширюються на нематеріальні сутності. Біблійний Бог є духовною Істотою (Івана 4:24), і тому не керується фізичними законами. Згідно з Біблією, Бог не мав початку. У Псалмі 89:2 так сказано про Бога: «Перш ніж постали гори і *перш ніж* Ти створив Землю і Всесвіт, **від віку й до віку** Ти – Бог». Біблія описує Бога як Істоту, Яка завжди була і завжди буде – «від віку й до віку». Отже, у Нього не було початку. Також читаємо: «Адже кожний дім хтось будує, а Той, Хто збудував усе, є Бог» (Євреїв 3:4), що вказує на те, що Бог не обмежений дією закону причини та наслідку, як будівництво домів, а радше є Головним Будівничим – Безпричинною Причиною – Істотою, яка від початку «спричинила» всі наслідки.

Крім того, вчені та філософи визнають, що за логікою має існувати початкова, безпричинна Причина існування всесвіту. Аристотель у творі «Фізика» обговорював логічну лінію міркувань, яка веде до висновку, що початковою причиною руху має бути щось, що само по собі не рухається – непорушний рушій[2]. Спираючись на міркування Аристотеля, Аквінський сказав:

> А все, що рухається, приводиться в рух чимось іншим… Бо рух є просто зведенням чогось потенційного до реального… Отже, неможливо, щоб в однаковій мірі і в однаковий спосіб якась річ одночасно і рухала, і рухалася, тобто щоб вона рухала саму себе. Якщо те, за допомогою чого вона приводиться в рух, само приводиться в рух, то це також повинно

бути приведено в рух чимось іншим, а це – чимось іще. Але це не може тривати до безкінечності, тому що тоді не буде першого рушія, а отже, й іншого рушія... **Тому необхідно визнати першу дієву причину, якій кожен дає ім'я Бог**[35].

Оскільки Бог є не фізичною, кінцевою (смертною) істотою, а вічною, духовною істотою, то Він не підпадає під умову обов'язкового початку. Тому закон причини та наслідку до Нього не відноситься. Безпричинна Причина необхідна. І лише Бог адекватно заповнює цю порожнечу.

Поміркуйте: якби колись в історії був час, коли абсолютно нічого не існувало – навіть Бога, – то нічого не існувало б і сьогодні, оскільки з нічого ніщо не виникає. Однак, щось існує (наприклад, всесвіт), і це означає, що щось мало існувати вічно. Те «**щось**» не могло бути фізичним або матеріальним, оскільки такі речі не існують вічно (за другим законом термодинаміки). З цього випливає, що щось вічне повинно бути нефізичним або нематеріальним. Це мав бути розум, а не матерія. Логічно, що цей Розум має бути вічним. «Ти на початку заснував землю, і небеса – діло Твоїх рук. Вони загинуть, а **Ти – стоятимеш**; і всі, мов одяг, постаріються. Ти їх заміниш, наче одяг, – вони минуться. А Ти – Той Самий, і **рокам Твоїм не буде кінця**» (Псалом 101:26–28). Істинно, «Той, Хто збудував усе, є Бог».

3:6 aNU-текст опускає *аж до кінця непохитно.*

[3:7–19] Доктрина стійкості святих («одного разу спасенний, завжди спасенний») суперечить безлічі біблійних віршів. Послання до євреїв було написане, щоб застерегти християн з євреїв від віровідступництва і повернення до своєї колишньої релігії юдаїзму, і, як наслідок, від втрати свого спасіння. Ці вірші чітко вказують на те, що так само, як багато ізраїльтян не змогли увійти в Обіцяний Край, так і християни можуть збунтуватися, зробити свої серця закам'янілими і, як наслідок, не отримати остаточну нагороду – небесний відпочинок (4:9). Зауважте слова «закам'янілими» (вірш 8) і «закам'янів» (вірш 13), які означають перехід від незакам'янілого серця до закам'янілого, від спасенного стану до загубленого. Також зверніть увагу на слово «відступити» (вірш 12), яке означає, що людина може перебувати в межах Божої ласки, а потім відійти від Бога за власним **вибором** (пор. Второзаконня 30:19; Ісуса Навина 24:15). Людина сама робить своє серце закам'янілим (вірш. 15) і несе відповідальність за свій вибір.

3:11 аПсалом 94:7–11
3:15 аПсалом 94:7, 8

[4:1–11] Продовжуючи наголошувати на необхідності християнам залишатися вірними, вірш 11 резюмує, що якщо не «докладати всіх зусиль» (в перекладі НПУ), християнин може впасти в непослух і загинути. Дивіться 2 Петра 1:10; 2:20–22.

4:2 аУ NU-тексті та M-тексті – *оскільки вони не були об'єднані вірою з тими, хто послухав його*.
4:3 аПсалом 94:11
4:4 аБуття 2:2
4:5 аПсалом 94:11
4:7 аПсалом 94:7, 8

[4:12] Подібно до Римлян 1:16, цей вірш підкреслює, в чому полягає сила Бога в Його прагненні спасти людство: в Його Слові. Люди повинні знайти слова Божі у Святому Письмі, зрозуміти їх (Дії 8:30) і підкоритися їм. Ті, хто шукає спасіння через інші засоби (такі як «тихий ніжний голос», який приписують Святому Духу), обирають небіблійну альтернативу єдиному засобу, який Бог використовує для спасіння людей (див. Дії 11:14; Римлян 10:17; 2 Коринтян 4:7; 2 Солунян 2:10, 14). Дивіться також Спеціальний розділ на стор. 12 коментарів до Римлян.

5:5 аПсалом 2:7
5:6 аПсалом 109:4

[5:8–9] Спасіння дарується не «тільки благодаттю» чи «тільки вірою», оскільки Ісус спасає лише тих, «хто Йому покірний», що передбачає, окрім віри, також покаяння, визнання віри і хрещення. Прочитайте Матвія 7:21; Луки 6:46; Римлян 6:16; 10:16; Галатів 3:1; 2 Солунян 1:8; 1 Петра 4:17; Об'явлення 2:10.

[5:9] Дивіться Спеціальний розділ на стор. 2 коментарів до Римлян щодо послуху віри.

6:3 аУ М-тексті – *давайте зробимо.*

[6:4–6] Прощення є одним із найбільш піднесених понять у Біблії. Думка про те, що наш Творець любить нас, незважаючи на тяжкі гріхи, які ми вчинили, захоплює. І знати, що кров Ісуса може дарувати нам прощення, коли ми каємось і коримося Йому, просто дивовижно (Ефесян 1:7). Однак думка про те, що, можливо, ми робили речі, які є настільки грішними та нечестивими, що Бог не зможе нас простити, жахлива. Деякі вірять в це через неправильне розуміння двох понять у Біблії – непростимого гріха та твердження в цьому уривку.

Думка про непростимий гріх лякає деяких людей, тому що вони вірять, що могли його вчинити, хоча при цьому більшість із них не мають належного розуміння того, що це насправді за гріх. Ми читаємо про непростимий гріх у Матвія 12:31–32, Марка 3:28–30 і Луки 12:10 (див. Спеціальний розділ на стор. 5 коментарів до Марка). Цей гріх конкретно стосується гріха хули (зневаги) Святого Духа. Це означає злословити Святого Духа. Цей гріх вчинили ті, хто на власні очі бачив чудеса Ісуса і приписував Його силу сатані. Оскільки сьогодні ніхто не може побачити, як Ісус творить такі чудеса, то такий гріх явно неможливий сьогодні. Дехто припускає, що непростимим гріхом є будь-який гріх, у якому людина не покаялася, або вбивство, або перелюб, абощо. Однак у тексті чітко сказано, що ці гріхи не можуть бути непростимими, адже йшлося саме про зневагу Духа Святого, яка була результатом «аналізу» побачених чудес Ісуса.

Думаючи про непростимий гріх, багато людей потім звертаються до Євреїв 6:4–6 і переконуються, що вони відпали від Бога і тепер для них уже неможливо спастися. Однак уважніший розгляд тексту уривка показує проблему такого міркування. Зверніть увагу, про що не сказано в тексті. Тут не сказано, що неможливо простити людину, яка відпала. Це контрастує з ідеєю непростимого гріха. Автори Євангелій описують непростимий гріх як «вічний» гріх, якому ніколи не було прощення, тоді як у тексті Євреїв 6:4–6 сказано, що «неможливо тих… хто відпав, знову повернути до **покаяння**» (НПУ). Різниця між прощенням і покаянням суттєва. Суть цих віршів полягає не в тому, що ті, хто відпав, вчинили гріхи, які Бог не може простити, а в тому, що їхні серця стали настільки закам'янілими, що вони не хочуть покаятися. Таким чином, згідно Євреїв 6:4–6, якщо людина бажає покаятися, вона не може належати до тих, «хто відпав». Подібна ідея міститься в 1 Тимофія 4:2, де йдеться про тих, які «знищили власне сумління» (або «совість яких заклеймовано розпеченим залізом» в перекладі НПУ). Знову ж таки, справа не в тому, що Бог не може **простити** цих людей, а в тому, що вони не бажають **покаятися** і повернуться до Бога.

Чудовий приклад різниці між прощенням і покаянням можна побачити на прикладі Юди та Петра. У дуже реальному сенсі обидва ці апостоли зрадили свого Господа – Юда продав Його єврейським вождям, а Петро тричі заперечив, що навіть знає Його. Однак їхні дії після цих гріхів показують, що Петро був готовий покаятися і повернутися до свого Спасителя, а серце Юди було настільки черствим, що він навіть не хотів покаятися. В результаті Петро був прощений, а Юда був втрачений – але не тому, що його гріх був набагато тяжчим, ніж гріх Петра, а тому, що Юда дозволив своєму серцю та сумлінню бути настільки зачерствілими, що він не захотів покаятися.

Будь-яка людина, яка читає Євреїв 6:4–6 і питає себе, чи вона безнадійно відпала від Бога, може легко відповісти на це запитання. Якщо вона бажає покаятися у своїх гріхах і слухатися Бога, цей уривок не може стосуватися її.

6:10 aNU-текст опускає *працю.*

6:14 аБуття 22:17

[7:1–3] *Дивіться коментарі до Буття 14:18 щодо Мелхиседека.*

7:14 аУ NU-тексті – *священиків.*

[7:14] У законі Мойсея прямо не говориться, що священиків слід брати **лише** з племені Левія. Проте натхненний автор стверджує, що мовчання Бога щодо обрання священиків з будь-якого іншого племені, крім Левія, означало, що вони **не мали права** служити священиками. Так само Біблія рішуче говорить про те, яким має бути поклоніння в Господній Церкві. Додавати що-небудь до цього поклоніння, стверджуючи, що текст «не забороняє це робити», є порушенням принципу влади. Докладніше про принцип влади дивіться на стор. 4 коментарів до Колосян.

7:17 аУ NU-тексті – *засвідчено.*

bПсалом 109:4

7:21 аУ NU-тексті вірш закінчується тут.

bПсалом 109:4

8:5 аВихід 25:40

8:12 аNU-текст опускає *та їхнього беззаконня.*

bЄремії 31:31–34

[8:13] Введення у християнське богослужіння певних практик на підставі того, що вони були схвалені законом Мойсея, не враховує того факту, що старий закон (який, перш за все, був лише для євреїв), насправді вже «зотлів». Дивіться 9:15–17; 10:9; Римлян 7:6; 2 Коринтян 3:5–18; Колосян 2:14.

[9:4] Після виходу ізраїльтян з Єгипту Бог наказав їм зробити маленький ковчег – дерев'яний ящик, обкладений золотом. Ковчег був 2,5 ліктя завдовжки, 1,5 ліктя завширшки та 1,5 ліктя заввишки (або приблизно 1,25 м × 75 см × 75 см) і був названий «ковчегом свідчення» або «ковчегом завіту», оскільки він містив кам'яні скрижалі з написаними на них десятьма заповідями (Вихід 25:16). Згідно з 1 Царів 8:9, «у ковчезі не було **нічого**, за винятком двох кам'яних скрижалей». Однак автор Послання до євреїв зазначив, що в ковчезі були також «золота посудина, в якій була манна, розквітла палиця Аарона і скрижалі Завіту» (9:4). Як обидва ці вірші можуть бути правильними?

По-перше, автор Послання до євреїв цілком міг вказувати на те, що золота посудина з манною, палиця Аарона та скрижалі були в безпосередній близькості від ковчега, але не обов'язково «в» самому ковчезі. Хоча більшість перекладів посилаються саме на те, що вони були «в» ковчезі, використання грецького прийменника *ен* «настільки різноманітне і часто таке заплутане, що суворо систематичне використання його в одному значенні просто неможливе»[4]. Грецькі лексикографи дають численні визначення цього слова, зокрема: «серед», «у межах», «поблизу», «перед», «у присутності» тощо[5]. Можливо, автор Послання мав на меті лише повідомити, що палиця Аарона, золота посудина з манною та кам'яні скрижалі були в безпосередній близькості від ковчега у Святому Святих (самі скрижалі були в ковчезі, тоді як манна та палиця були «перед» ковчегом; Вихід 16:33–34; Числа 17:10).

По-друге, також дуже можливо, що всі три предмети були буквально всередині ковчега одночасно, але не весь час. Порівнюючи два або кілька уривків з Біблії, які спочатку можуть здатися суперечливими, потрібно бути впевненим, що мається на увазі той самий проміжок часу. Це не стосується уривків Євреїв 9:4 і 1 Царів 8:9. У Євреїв 9 натхненний автор посилається на час Мойсея, коли «був збудований перший намет» (вірш 2). Твердження в 1 Царів 8:9 (а також у 2 Хронік 5:10) відноситься до часів Соломона, коли він побудував храм, приблизно через **500 років після того, як було споруджено намет**. Чи можливо, що ковчег завіту колись містив кам'яні скрижалі, золоту посудину з манною та палицю Аарона, а в інший час (через п'ять століть) у ньому були лише кам'яні скрижалі? Безперечно.

За іншим твердженням, ковчег був доволі маленькою скринькою, щоб умістити палицю Аарона. Але справа в тому, що ніхто не знає довжини цієї палиці. Такі палиці, або жезли (переклад І. Огієнка) або посохи (переклад НПУ), служили багатьом цілям і були різних розмірів. У випадку Аарона, здається, його палиця була більше символом даної йому Богом влади, ніж звичайним посохом. Більше того, навіть якби Аарон і використовував свою палицю для опори при ходьбі, він, можливо, був лише 1,53 м на зріст і потребував палиці довжиною лише 107 см. Враховуючи, що середня довжина палиці для ходьби сьогодні є лише близько 1 метра, палиця Аарона цілком могла поміститися в скриню довжиною в 1,25 м.

Дійсно, текст 1 Царів 8:9 відрізняється від тексту Євреїв 9:4, але цьому є розумні пояснення. Без сумніву, мова йде про два різні періоди часу. Крім того, як і у випадку з багатьма єврейськими та грецькими словами, можливо, грецьке *ен* (у Євреїв 9:4) слід розуміти в ширшому значенні. Яким би не був точний вміст ковчега завіту в будь-який момент історії, будьте певні, що тексти 1 Царів 8:9 і Євреїв 9:4 не суперечать один одному.

9:11 аУ NU-тексті – *благ, що прийшли.*

[9:12] Поняття викуплення (очищення) кров'ю (див. вірші 18 і далі) повністю відсутнє в Корані та ісламській теології. Бог Біблії як безкінечна, вічна й досконала Істота не може просто відмахнутися від гріха. Тому, щоб очистити гріх у гармонії з Його досконалістю, має бути здійснено належне спокутування – необхідне «примирення», визначене Богом (Римлян 3:25; Євреїв 2:17; 1 Івана 2:2; 4:10). Ані кров телят і козлів (10:4), ані кров недосконалої, грішної людини не могли досягти цього примирення. Бог повинен був прийти Сам, у людському тілі (10:5), прожити безгрішне життя, а потім принести Себе як досконалу, незаплямовану жертву крові. Доказом людського походження Корану є явне виключення цієї життєво важливої та незамінної ознаки божества.

[9:15–17] Ті, хто намагається виправдати практику поклоніння сьогодні на основі практики поклоніння євреїв за старим завітом, не визнають, що зі смертю Христа всі люди, євреї та язичники, стали підвладні закону Христа, новому завіту (див. 8:8, 13; пор. Луки 20:20, 1 Коринтян 11:25 та Єремії 31:31–34).

9:20 аВихід 24:8

[9:27–28] За визначенням словника *American Heritage*, реінкарнація або перевтілення – це «переродження душі в іншому тілі». Протягом багатьох років віра в реінкарнацію в основному асоціювалася зі східними релігіями, такими як буддизм та індуїзм. Однак стає все більш популярним заявляти про віру в Біблію як натхненне Слово Боже, але при цьому продовжувати вірити в реінкарнацію. А що Біблія говорить про перевтілення?

У цих віршах можна знайти недвозначне твердження, яке прямо стосується цієї ідеї. Автор Послання недвозначно пояснює, що загальний спосіб існування людини передбачає одне життя і одну смерть після цього життя, а потім суд на основі вчинків, які були здійснені в цьому єдиному житті. Щоб підкреслити, скільки разів помирає людина, натхненний автор заявив, що люди помирають стільки ж разів, скільки разів Христос приніс Себе в жертву на хресті, – тобто, лише один раз. Таке твердження значною мірою доводить, що Біблія не навчає про реінкарнацію. (Цей вірш стосується загального існування людини та виключає чудесні ситуації, коли Христос, апостол чи пророк воскрешав когось із мертвих).

Луки 16:19–31 також виступає проти ідеї перевтілення. У цьому уривку Ісус розповів історію, у якій померли бідний чоловік на ім'я Лазар і багатий чоловік. Лазар помер «і віднесли його ангели на лоно Авраама» (16:22), а багатий, померши, «терпів муки аду» (16:23). Далі в тексті сказано, що багатій «звів свої очі й побачив здалека Авраама та Лазаря на його лоні» (16:23). Ці троє людей колись жили на землі й померли, але ми не бачимо, щоб їхні душі чи духи знову оселилися в якомусь земному тілі. Натомість ми бачимо цих трьох чоловіків – Лазаря, Авраама

та багатого – в царстві мертвих, у стані повної свідомості, відокремленими від земних уз. Насправді багатій навіть благає Авраама відправити Лазаря назад на землю, щоби попередити його братів, але Авраам відмовляється. Отже, якщо Лазар помер, і його душа більше не перебувала на землі, то він не міг перевтілитися в інше земне тіло чи людину. Крім того, присутність Авраама в цьому «царстві мертвих» показує, що він також не зазнав перевтілення. Знову ж таки, згадаймо слова Ісуса розбійнику, розіп'ятому поруч із Ним, який розкаявся: «Запевняю тебе: сьогодні ти будеш зі Мною в раю!» (Луки 23:43). Слід запитати себе, якби тіло розбійника залишалося на землі, а душа його мала бути з Ісусом у раю, то яка частина цієї людини залишилася б для перевтілення в інше земне тіло?

У Матвія 17:1–13 описана ще одна ситуація, яка суперечить ідеї про можливість перевтілення. У цьому уривку Петро, Яків та Іван піднялися з Ісусом на високу гору, де Ісус «преобразився перед ними: обличчя Його засяяло, немов сонце, одяг став білий, немов світло. І ось з'явилися їм Мойсей та Ілля, які розмовляли з Ним» (17:2–3). Присутність Мойсея та Іллі в цьому випадку викликає дуже важливе питання: якщо люди перевтілюються, як тоді Мойсей та Ілля могли розмовляти з Ісусом? Ми знаємо, що фізичних тіл Мойсея та Іллі вже не було (див. Юди 9). Отже, були присутні їхні духи, а це означає, що ці духи не перебували в якихось інших земних тілах. Цікаво відзначити, що ті, хто вірить, що Біблія допускає реінкарнацію, іноді використовують Матвія 11:8–14 як доказ того, що Іван Хреститель був перевтіленим Іллею, однак Матвія 17:3 доводить, що дух Іллі не був у тілі Івана Хрестителя. Навпаки, коли Ісус зазначив, що Іван прийшов у «дусі Іллі» (Луки 1:17), Він просто мав на увазі, що Іван мав такі ж якості, як Ілля.

З Біблії можна чітко зрозуміти, що люди вмирають, а їхні духи йдуть у «царство мертвих» чекати остаточного суду. Ідея перевтілення не походить із Біблії та не може бути нею підтримувана. Навпаки, Біблія чітко заперечує навіть можливість реінкарнації. Оскільки «призначено людям один раз померти», потрібно докладати всіх зусиль, щоб наше єдине життя на цій землі узгоджувалося з волею Божественного Отця людського роду (Дії 17:29).

[10:5] Будучи вічною, божественною Істотою, Ісус існував завжди, від вічності, у духовній формі (Івана 4:24). Однак, коли Він прийшов на землю, то перебував у фізичному тілі, яке було підготовлено для Нього, як і було передбачено тисячу років тому в Псалмі 39. Втілення (перебування Божества у фізичному тілі) було необхідним, щоб пролити невинну кров для викуплення від гріха.

10:7 аПсалом 39:7–9
10:16 аЄремії 31:33
10:17 аЄремії 31:34

[10:22] На додаток до безлічі уривків, у яких ідеться про необхідність хрещення для спасіння (наприклад, Марка 16:16; Дії 22:16; Галатів 3:27 тощо), граматика цього вірша надає ще одне підтвердження. Слово «приступаймо», або в трактовці грецького лінгвіста Кеннета Вюста, «продовжуймо приступати»[6], це дієслово середнього/пасивного стану теперішнього часу, яке використовується для спонукання – «повчальний суб'єктив»[7]. Це наближення до Бога має супроводжуватися «щирим серцем, у повноті віри». Слово, перекладене як «повнота віри», стосується «стану **цілковитої** впевненості, безсумнівності»[8]. Отримувачі послання вже мали віру (коли вони стали християнами), але тепер їм потрібно було зрости у своїй початковій вірі та довести її до більш повного стану впевненості, переконаності та безсумнівності (особливо тому, що вони були схильні повернутися до своїх єврейських переконань)[9]. За цим закликом ідуть два пасивні дієприкметники доконаного часу. Доконаний час у грецькій мові означає «завершену дію з результативним станом існування»[10]. Пасивні дієприкметники доконаного часу описують дію, яка або збігається з дією, позначеною основним дієсловом, або передує їй[11]. Отже, дії «очистивши серця» і «обмивши тіла» відбулися **перед** настановою «продовжувати приступати до Бога». Як пояснює Маркус Додс, «ці дієприкметники виражають **не** умови наближення до Бога, які **ще** мають бути виконані, а умови **вже** виконані»[12]. Маунс передає суть

пасивних дієприкметників доконаного часу ще переконливіше: «…**відколи** наші серця **були**…»[13]. Таким чином, ці два дієприкметники відсилають нас до моменту їхнього навернення – коли вони отримали доступ до «крові Ісуса» (вірш 19). Як зауважив Карл Молл у своїх коментарях до вірша 22, «таким чином ми відносимо фразування не до освячення, а до *виправдання* на основі примирення»[14].

Перший дієприкметник говорить про «очищення серця від недоброго сумління» (або «окроплення серця від сумління лукавого» у І. Огієнка)[15]. Згідно з темою Послання до євреїв, поняття «кроплення», безсумнівно, перегукується з практикою кроплення людей і предметів. різними рідинами (включаючи воду, а також кров) для очищення за законом Мойсея. Але буквально окропити своє серце, розум і совість фізично неможливо. Отже, автор явно говорить образно. Але як і коли вони «окропили свої серця»? Відповідь полягає в тому факті, що перш ніж стати християнами, потрібно змінити своє серце та розум через покаяння (Луки 13:3, 5; Дії 2:38; 3:19 та ін.). Грецьке слово на позначення «покаяння» буквально означає «зміна думок»[16]. Отже, автор і отримувачі Послання до євреїв повірили в Христа, а потім покаялися у своїх гріхах. Якщо натомість «кроплення» тут стосується очисної сили крові Христа, вид хрещення залишається незмінним, оскільки ці два дієприкметники вказують на дії, що **збігаються** одна з одною. Попереднє можливе значення є більш привабливим, оскільки Римлян 6 розрізняє «смерть» для гріха, яка відбувається в свідомості потенційного наверненого в момент покаяння, яке передує духовній смерті або припиненню гріха, яке відбувається **в свідомості Бога** в момент його поховання у водах хрещення.

Наступний дієприкметник, який описує дію, що збігається з кропленням, додає «обмивши тіла чистою водою» (за буквальним перекладом Вюста – **попередньо** обмивши). Зауважте, що використання в тексті оригіналу слова «тіло» (в однині – *сома*), а не *саркс* («плоть») вказує на **буквальне** обмивання фізичного тіла звичайною водою (H_2O) – на відміну від **переносного** значення кроплення, вираженого попереднім дієприкметником[17]. Єдина асоційована з християнством дія, яка передбачає контакт води з тілом, це хрещення. Ленскі наполягав на тому, що «Новому Заповіту відоме лише одне обмивання, а саме хрещення»[18]. У XIX столітті Роберт Мілліган зазначив: «Справді, майже всі видатні коментатори тепер погоджуються, що тут ми маємо явне посилання на християнський обряд хрещення»[19]. Підводячи підсумок, у Євреїв 10:22 натхненний автор закликає християн продовжувати наближатися до Бога, як вони вже розпочали це наближення, коли вперше повірили, покаялися у своїх гріхах і охрестилися.

Уже в наступному вірші автор заохочує християн «непохитно триматися визнання надії». Слово «визнання» є іменником, утвореним від дієслова «визнавати». Новий Заповіт прямо проголошує, що однією з передумов для отримання спасіння/прощення гріхів – на додаток до віри, покаяння та хрещення – є «визнання устами» (Римлян 10:9–10). Макнайт зазначає: «Апостол у цьому заклику посилався на те визнання своєї надії на спасіння через Христа, яке перші християни **робили при хрещенні**»[20]. Якщо тут автор має на увазі саме це визнання, тоді він посилається на всі чотири передумови спасіння у віршах 22–23: віра, покаяння, визнання і хрещення[21]. Дивіться таблицю на стор. 16 коментарів до Книги Дії та малюнок на стор. 8 коментарів до Римлян.

[10:26–31] Цей уривок чітко вказує на можливість відпадіння від благодаті. Крім того, він суперечить поняттю «тільки благодаттю», згідно з яким у Старому Заповіті Бог вимагав від людей високих стандартів і карав їх відповідним чином за непослух, а «тепер ми живемо під благодаттю, і Бог є більш поблажливим до нас». Однак міркування автора Послання є **якраз протилежним**: якщо від тих, хто жив за старим завітом, вимагалася сувора слухняність, і вони отримували покарання «без милосердя», то **наскільки більш** ретельно християни повинні дотримуватися вимог нового завіту в очікуванні Господнього суду? Натхненний автор Послання конкретно застосовує цитати із Второзаконня 32:35–36 до християнської ери.

10:30 aВторозаконня 32:35

bNU-текст опускає *говорить Господь.*

cВторозаконня 32:36

10:34 aNU-текст опускає *на небі.*

10:38 aАввакума 2:3, 4

[11:1 і далі] Весь цей розділ підтверджує той факт, що для спасіння необхідна дієва, слухняна віра, як наголошує Біблія. Переважаюча нині концепція, згідно з якою треба лише «прийняти Ісуса як свого Спасителя», щоб стати християнином – по суті внутрішній, розумовий процес – є чужою для Біблії. Протягом усієї біблійної історії угодна Богу віра – це віра, яка відповідає Його вимогам. Відтак автор Послання звертає увагу читача на численних історичних персонажів, які догодили Богу своєю «вірою», **виконавши** конкретні дії. Розгляньте наступну таблицю:

Персонаж СЗ	Віра	Послух	Обіцяне благословення
Авель	Вірою	приніс	праведний
Енох	Вірою	догодив Богові	був перенесений
Ной	Вірою	зробив	спас
Авраам	Вірою	послухався/пішов	спадок
Авраам	Вірою	приніс	одержав
Мойсей	Вірою	відмовився/зволів	нагорода
Мойсей	Вірою	покинув Єгипет	бачив Невидимого
Мойсей	Вірою	справив Пасху	не торкнувся
Ізраїль	Вірою	перейшли море	вижили
Ізраїль	Вірою	обходив	мури впали
Рахаб	Вірою	прийняла розвідників	не загинула

Вірш 30 добре ілюструє та підсумовує головну тезу. Чи мури Єрихону впали «вірою»? Так, безумовно. Чи мури Єрихону впали в той момент, коли ізраїльтяни повірили? Абсолютно ні. **Вірою** мури Єрихону впали **після** того, як ізраїльтяни обходили їх протягом семи днів. Біблійна віра, яка спасає, не дає людині можливості отримати Боже благословення, **доки** не спонукає віруючого дотримуватись визначених Богом передумов отримання цього благословення.

11:5 aБуття 5:24

[11:6] Дві ознаки віри, яку схвалює Бог: 1) прийняття розумом Його існування і Особи, і 2) старанний пошук Його, тобто довіра **та** покора.

[11:6] Деякі навчають, що люди жодним чином не можуть сприяти своєму спасінню; що люди настільки розбещені й грішні, що нездатні ні вірити, ні каятися. Але це не так. Звичайно, безмежна справедливість Бога не дозволила б Йому **змусити** людину бажати отримати Божі благословення. Боже втручання в жалюгідний стан людини не було спонуканням її бажати Божої допомоги чи чудесним вселенням віри в людину. Натомість, Бог втрутився, передавши Своє натхненне Слово, яке розповідає, як Він віддав Свого Сина, надавши людині спосіб уникнути вічної погибелі. Людина повинна почути і зрозуміти Божі слова, і тоді в ній народжується віра (Римлян 10:17; Дії 8:30). Потім людина має проявити свою віру в покорі Божим словам.

Чи єрихонські мури впали «вірою» (Євреїв 11:30)? Абсолютно. Але важливе питання: «Коли?» Чи вони впали в той момент, коли ізраїльтяни просто «повірили», що вони впадуть? Ні! Навпаки, коли люди підкорилися Божим вказівкам. Мури впали «вірою» після того, як люди

виконали Божі умови. Якби ці умови не були виконані, мури б не впали «вірою». Ізраїльтяни не могли стверджувати, що мури впали завдяки їхнім зусиллям або що вони заслужили руйнування тих мурів. Місто було дано їм Богом як незаслужений прояв Його благодаті (Ісуса Навина 6:2). Але щоб отримати місто даром, люди повинні були підкоритися Божим вказівкам.

Зверніть увагу на формулювання Євреїв 11:6. Віра або переконання не даються Богом; це те, що людина **робить**, щоб догодити Богові. Весь розділ ґрунтується на фундаментальній ідеї про особисту відповідальність людини за здобуття слухняної довіри Богу. Бог не «відроджує людину Своїм закликом, тим самим даючи їй можливість відповісти». Бог «кличе» людей через Своє написане Слово (2 Солунян 2:14), яке може породити в них віру (Римлян 10:17). Припускати, що людина настільки «абсолютно розбещена», що не може навіть повірити, означає, що Бог вимагає від людини чогось (Івана 8:24), чого вона не може зробити. Але Бог Біблії не може вчинити такої несправедливості.

Деякі люди розуміють уривки, подібні до Римлян 10:17, таким чином: 1) Бог вирішує спасти людину; 2) Бог дарує їй віру і 3) Бог через євангеліє пробуджує віру, яку Він дав людині. Проте ні сам текст Римлян 10:17, ні будь-який інший уривок навіть не натякають на таку ідею. Натомість у тексті чітко сказано, що віра приходить через слухання Слова Христа. Зверніть увагу на вірш 14, де подано справжню послідовність: 1) проповідник проповідує; 2) людина чує проповідуване слово і 3) вірить. Ця послідовність далека від припущення про те, що Бог чудесним чином дає людині віру, а потім Святий Дух «пробуджує» її. Тоді виходить, що Бог дає людині якусь дефектну віру, яку потім потрібно ще розворушити. А в тексті чітко пояснюється, що за Божим задумом віра має зароджуватися через проповідуване Слово. Бог не втручається і не вселяє віру в серця обраної групи людей, нехтуючи серцями решти людей.

Відповідно до 1 Коринтян 1:21, людство не знало Бога, тому в першому столітті Бог передав Своє послання через натхненних проповідників, щоби спасти тих, хто відгукнеться на Його Слово вірою. Павло написав, що ця євангельська звістка є Божою силою спасти тих, хто в неї вірить (Римлян 1:16). Зверніть увагу, що Павло проповідував євангеліє (вірш 15). Таким чином, проповідувана звістка від Бога породжує в людях віру і дає їм можливість спастися.

11:11 aNU-текст опускає *народила дитину.*

[11:12] *Дивіться коментарі до Буття 17:17.*

[11:17] Здається, що деякі вірші в Біблії настільки явно контрастують з іншими віршами, що їх узгодження видається майже неможливим. Але, доклавши до вивчення уявної проблеми хоча б трохи зусиль, рішення стає очевидним, а гадане протиріччя зникає. Прикладом цього є вірш Євреїв 11:17, де сказано, що Авраам приніс у жертву Ісаака, свого «єдиного сина» (НПУ). Порівнявши цей вірш з історією Авраама в Книзі Буття, одразу стає зрозумілим, що Ісак не був «єдиним сином» Авраама. Насправді, у Авраама народився Ізмаїл від Аґар (Буття 16:16) більш ніж за десять років до народження Ісаака. А потім Авраам узяв за дружину Кетуру, від якої народилося ще принаймні шість синів (Буття 25:1–2).

Як можна розв'язати це, здавалося б, протиріччя? По-перше, згадаймо загальний контекст Євреїв 11:17. Цей вірш міститься наприкінці книги, автор якої продемонстрував глибоке знання Старого Заповіту. Навіть у цьому самому розділі ми читаємо досить повний список старозавітних героїв, таких як Авель, Енох, Ной, Авраам, Ісаак, Яків, Мойсей та інші. Крім того, до їх переліку додаються і менш відомі персонажі, такі як Барак і Їфтах. Додайте до цього численні натяки на Мелхиседека та священство в попередніх розділах, і незабаром стає зрозумілим, що автор Послання був справжнім знавцем Старого Заповіту. Тому припустити, що він думав або випадково написав, що в Авраама був лише один син, означало б приписувати автору жахливу, необережну помилку колосальних масштабів.

По правді кажучи, ця проблема пов'язана не з автором Послання до євреїв, а лише з перекладами цього грецького слова. У грецькому тексті Євреїв 11:17 слово, перекладене як «єдиний син» (НПУ), це *моногенес*. Хоча це слово і можна використовувати для позначення єдиної дитини, але це значення, звичайно, було не єдиним. Історик першого століття Йосип Флавій вжив слово *моногенес* для позначення Ізата, у якого був старший брат і кілька молодших

братів[22]. Греко-англійський лексикон Данкера пояснює, що це слово можна використовувати для позначення чогось «унікального (у своєму роді), чогось, що є єдиним прикладом своєї категорії»[23]. Це значення ідеально відповідає сенсу вірша, де автор пояснював, що Авраам віддав свого «єдиного обіцяного сина». Авраам дійсно не мав інших дітей, які відносилися б до категорії обіцяних Богом. Тож, Ісак був єдиним «прикладом своєї категорії», а цією категорією був син, який був обіцяний Авраму та Саррі. Хоча в Авраама були інші діти від інших жінок, у нього не було іншої «обіцяної» дитини. Ісаак був його унікальним сином, єдиним обіцяним: «*моногенесом*».

Іноді роз'яснити гадане протиріччя в Біблії легко, знайшовши можливі значення того чи іншого слова в мові оригіналу. Перш ніж дозволити похитнути свою віру поверхневими твердженнями про так звані суперечності, давайте дамо Біблії перевагу сумніву, на яку заслуговував би навіть давній світський документ. Комічно навіть уявити, що автор Послання до євреїв, маючи чудові знання Старого Заповіту, випадково «помилився», згадуючи Ісаака як «єдиного» сина Авраама. Ми знову виявляємо, що протиріччя не існує; відповідь на запитання чесного дослідника Біблії надано; заяви скептиків Біблії спростовано, і Біблія залишається натхненним Словом Бога.

11:18 аБуття 21:12

12:6 аПриповісті 3:11, 12

12:7 аУ NU-тексті та M-тексті – *Заради дисципліни ви зазнаєте докору; Бог…*

12:18 аУ NU-тексті – *того, до чого.*

bУ NU-тексті – *мороку.*

12:20 аВихід 19:12, 13

12:21 аВторозаконня 9:19

[12:25] Християни можуть відвернутися від Бога і відмовитися від Його волі щодо свого життя, і, отже, відпасти від благодаті. Як багато ізраїльтян згрішили і були відкинуті Богом, Божі діти сьогодні можуть зробити те саме.

12:26 аАнгея 2:6

[12:28] Служіння та поклоніння Богові передбачають два аспекти: дотримання визначених Богом зовнішніх дій («до вподоби Богові»), і внутрішнє залучення серця та розуму («з побожністю і страхом»). Ісус описав «правдивих поклонників» як тих, хто поклоняється Богові «в Дусі та істині» (Івана 4:23–24; див. Ісуса Навина 24:14). Дивіться схему на стор. 17 коментарів до Івана.

[12:29] Цей вірш чітко підтверджує необхідність християнам усвідомлювати той факт, що Божа любов, благодать і милосердя не зводять нанівець і не усувають Його гнів, справедливість і лють. Спостерігається тенденція схилятися то в один, то в інший бік. «Отже, поглянь на Божу милість і суворість» (Римлян 11:22). Теорія «тільки благодаттю» не може бути узгоджена з природою Бога.

13:5 аВторозаконня 31:6, 8; Ісуса Навина 1:5

13:6 аПсалом 117:6

13:21 аУ NU-тексті та M-тексті – *нас.*

[13:4] *Дивіться Спеціальний розділ на стор. 24 коментарів до Матвія щодо розлучення та повторного шлюбу.*

[13:8] *Цей вірш підтверджує вічну сутність Христа. Дивіться 1:12*

ВІЧНИЙ ХРИСТОС

Буття — Насіння жінки, через Яке благословенні будуть всі племена землі (3:15; 12:3)

Вихід — наш пасхальний Агнець, що звільняє нас від рабства гріха (12:46; Івана 19:33, 36; 1 Коринтян 5:7)

Левіт — наш Первосвященик і жертва примирення в Його крові (Євреїв 7:26)

Числа — Скеля, що йшла за Ізраїлем (1 Коринтян 10:4)

Второзаконня — наш Пророк і Законодавець, як Мойсей (18:15)

Ісуса Навина — Переможець і Першопричина нашого спасіння (Євреїв 2:10; 4:8,14)

Суддів — наш Суддя і Захисник (11:27; 2 Тимофія 4:1; Євреїв 12:23)

Рут — наш Родич-відкупитель (2:20; 4:14)

Самуїла — Син Давидів, Засновник вічного царства (2 Самуїла 7:12–13)

Царів/Хронік — Цар життя народу, Який зцілить нашу землю (2 Хронік 7:14; 16:9)

Езри/Неемії — Той, Хто відновлює розбиті життя (Езри 6:22; 7:27; Неемії 1:3, 8–10)

Естер — наш провіденціальний Порадник – як Мордекай (4:14)

Йов — наш живий Відкупитель, Який з нами в наших стражданнях (19:25)

Псалми — наш Пастир (22)

Приповісті — наше Джерело мудрості та знань (1:1, 7)

Екклезіаста — сенс нашого життя (12:13)

Пісня Пісень — люблячий Наречений (Ефесян 5:23–31)

Ісаї — Дивовижний, Порадник, Сильний Бог, Вічний Батько, Володар миру (9:5)

Єремії — наша праведна Парость (23:5; 33:15)

Плач Єремії — Пророк, що плаче, чия велика вірність – нова кожного ранку (3:22–23)

Єзекіїла — наш Володар і Пастир (Якого ми знаємо як Господа, 34:23, 27, 30)

Даниїла — наш Визволитель з вогняної печі та Засновник царства, яке не буде знищене навіки (2:44; 3)

Осії — вірний Чоловік (хоча ми були невірні, 14:4)

Йоіла — Той, Хто хрестить Духом Святим і вогнем (3:1; 4:11)

Амоса — Той, до Чийого приходу ми маємо бути готові (4:12)

Авдія — Господній день для тих, хто не хоче покаятися (1:15)

Йони — Той, Хто бажає спасти всіх людей (4:11)

Міхея — Месник, Який карає винних (1:2)

Аввакума — Господь у Своєму святому храмі, перед Ким має мовчати вся земля (2:20)

Софонії — Той, Хто дбає (2:7) і сильний врятувати (3:17)

Ангея — Той, Хто благословляє, відроджує та збудовує нас (2:9; 1 Петра 5:10)

Захарії — Джерело, відкрите для очищення гріха та нечистоти (13:1)

Малахії — Сонце праведності, яке засяє, і під Його крилами – оздоровлення (4:2)

Матвія — наш Цар (21:5; 27:11)

Марка — наш Слуга (10:45)

Луки — Син Людський (22:48)

Івана — Син Божий (20:31)

Дії — Володар життя (план спасіння) для світу (3:15)

Римлян — Євангеліє Божої праведності (3:22; 5:17,21; 10:4)

1 Коринтян — Сила і Мудрість Божа (1:24)

2 Коринтян — наша Втіха (1:5)

Галатів — наша Свобода від гріха (2:4; 5:1)

Ефесян — Голова Церкви (1:22)

Филип'ян — наша Радість і Мир душі (4:4, 7)

Колосян — Той, Хто вищій за всіх і дає нам повноту (2:10)

1 Солунян — наша Надія (1:3), Який прийде знову (3:13; 4:16; 5:23)

2 Солунян — Той, Хто йде в полум'яному вогні (1:8), Хто є нашим терпінням (3:5)

1 Тимофія — наша Надія (1:1) і Віра (1:14) і Таємниця благочестя (3:16)

2 Тимофія — Той, в Кому спасіння та вічна слава (2:10)

Тита — наша Надія, великий Бог і Спаситель (2:13)

Филимона — Той, Хто дає все добре (вірш 6)

Євреїв — Апостол і Первосвященик нашого віровизнання (3:1; 4:14), Проводир і Вершитель нашої віри (12:2)

Якова — наш Господь слави (2:1)

1 Петра — наш Приклад у стражданнях (2:21); наріжний, вибраний, коштовний Камінь (2:6)

2 Петра — наше Пізнання (1:8; 3:18)

1 Івана — Слово життя (1:1), Спаситель світу (4:14), Божий Син (4:15, 5:5, 13), Христос (5:1, 20)

2 Івана — наше Вчення (вірш 9)

3 Івана — наша Мотивація жити в правді (вірш 4)

Юди — Той, Хто нас береже (вірш 1) і виявляє милість (вірш 21)

Об'явлення — Перший і Останній, Початок і Кінець, Боже Слово, Вірний і Правдивий, Цар над царями і Господь над володарями (1:17; 19:11, 13, 16; 21:6; 22:13)

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. Септуагінта є перекладом Старого Заповіту грецькою.
2. Aristotle (1984), *Physics* in *The Complete Works of Aristotle*, ed. Jonathan Barnes (Princeton, NJ: Princeton University Press).
3. Thomas Aqui:2-3.
4. Fredrick Danker (2000), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago, IL: University of Chicago), third edition, стор. 326.
5. Там само, стор. 326-330.
6. Kenneth Wuest (2002 reprint), *The New Testament: An Expanded Translation* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), стор. 529. Також R.C.H. Lenski (2001 reprint), *The Interpretation of the Epistle to the Hebrews and of the Epistle of James* (Peabody, MA: Hendrickson), стор. 347.
7. William Davis (1923), *Beginner's Grammar of the Greek New Testament* (New York: Harper & Row), p. 76; H.E. Dana and Julius Mantey (1955), *A Manual Grammar of the Greek New Testament* (Toronto: Macmillan), стор. 171; Ray Summers (1950), *Essentials of New Testament Greek* (Nashville, TN: Broadman Press), стор. 108.
8. Frederick Danker (2000), *A Greek-English Lexicon of the New Testament* (Chicago, IL: The University of Chicago Press), стор. 827.
9. Дивіться те саме значення цього слова в Колосян 2:2 і Євреїв 6:11.
10. Summers, стор. 103; Davis, стор. 156.
11. Davis, стор. 157.
12. Marcus Dods (no date), "The Epistle to the Hebrews" in *The Expositor's Greek Testament*, ed. W. Robertson Nicoll (Grand Rapids, MI: Eerdmans), 4:346-347.
13. Robert Mounce and William Mounce (2011), *The Mounce Reverse-Interlinear New Testament* (Grand Rapids, MI: Zondervan). Див. також переклади NCV та ISV.
14. Carl Moll (1870), *The Epistle to the Hebrews* (New York: Charles Scribner), стор. 175, italics in orig.
15. Перекладено Wuest, стор. 529.
16. Danker, стор. 640.
17. Див. Henry Alford (1874), *Alford's Greek Testament* (Grand Rapids, MI: Baker, 1980 reprint), 4:196.
18. Lenski, стор. 350.
19. Robert Milligan (1950), *The New Testament Commentary: Epistle to the Hebrews* (Nashville, TN: Gospel Advocate), 9:282-283.
20. James MacKnight (no date), *A New Literal Translation, from the Original Greek of all the Apostolical Epistles* (Grand Rapids, MI: Baker), стор. 556.
21. Більше про необхідність хрещення для спасіння див. Dave Miller (2019), *Baptism & the Greek Made Simple* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
22. Flavius Josephus (1987 edition), *Antiquities of the Jews*, *The Works of Josephus*, trans. William Whiston (Peabody, MA: Hendrickson), 20:2:1.
23. Frederick Danker (1979), *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago, IL: University of Chicago Press), стор. 527.